Molotova, Gulbakhrem (2021). «Қиссә-и Ибраһим Ибн Әдһәм» Версиялириниң Селиштурма Тәтқиқати, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2021/18, s. 71-81.

DOI: 10.46400/uygur.986297

«ҚИССӘ-И ИБРАҺИМ ИБН ӘДҺӘМ» ВЕРСИЯЛИРИНИҢ СЕЛИШТУРМА ТӘТҚИҚАТИ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Gulbakhrem MOLOTOVA[*]

Geliş Tarihi: 23.08.2021 ***Kabul Tarihi: 04.11.2021***

Қисқичә Мәзмуни

Мақалида үч версияниң: уйғур, қазақ вә түрк версиялириниң селиштурма анализи берилди. Тәтқиқатқа «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң қазақ версияси икки вариантиниң литографиялик нәшири, уйғур версияси қолязмисиниң ташкәнт нусхиси, шундақла «Ибраһим Едһем дестаны» намлиқ түрк версияси қоляхмисиниң икки нусхисиниң критик мәтини асас болди. Иш жәриянида, түрк вә қазақ версиялири нәзмий йоллар билән түзүлгәнлигини, уйғур версияси болса, әнъәнәвий нәзмий вә нәсрий баян арқилиқ қурулғанлиғи ениқланди. Уйғур версияси 84 варақтин ибарәт болуп (литографиялик нәшир 151 бәт), қазақ вә түрк версиялиридин һәжим жәһәттин пәриқлиниду. Қазақ версиясиға қисқичә баян қилиш хас. Уйғур версиясиниң йәнә бир алаһидилиги, киришмә қисимда униң келип чиқиши көрситилгән. У мәхсәттә мәтиндә Бәлх һакимдари Малик-шаһниң (ана тәрәптин бовиси), аниси Мәликә Хубанниң Ибраһим ибн Әдһәмниң аяли – Биби Зулфийә-айимниң, оғли – Муһәммәдханниң образлири ялалтилған. Султан Ибраһимниң вәзирлири исми вә ярдәмчи, рәһбәр функциялирини атқурған әвлиялар исимлири көрситилиду. Үгинилгән мәнбәләр қатариға Ибраһим ибн Әдһәмниң һаяти вә паалийити киргүзүлгән агиографик әсәрләр һәм тартилди.

Қиссәниң асасий қәһримани обризи вә уни кәңирәк ечип бериш үчүн яритилған иккинчи қатардики образлар билән бирликтә, мақала миқиясида мәнбәдә әкис етилгән урпи-адәтниң айрим көрүнүшлири, мотивлар вә қоллинилған тәсвирий васитиләр һәм қаралған.

Ачқуч Сөзләр: *Қолязма, Образ, Мотив, Версия, Түркий Тиллиқ Хәлиқләр.*

KISSA-İ İBRAHİM İBN EDHEM NÜSHALARININ KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ

Öz

Makalede, "Kıssa-i İbrahim İbn Edhem"in Uygurca, Kazakça ve Türkçe nüshaları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. İncelemede, Kıssa-i İbrahim İbn Edhem'in Kazakça versiyonuna ait iki varyantın taşbaskı neşri, Uygur versiyonunu içeren elyazmasının Taşkent nüshası ve İbrahim Edhem destanı isimli Türkçe versiyonu içeren iki nüsha esas alınmıştır. İncelemede, Türkçe ve Kazakça versiyonlarının nazım şeklinde kaleme alındığı, Uygur versiyonunun ise geleneksel nazım-nesir karışık şekilde yazıya geçirildiği görülmüştür. Uygur versiyonu 84 varaktan ibaretken (taşbaskısı 151 sayfa), Kazak ve Türkçe versiyonları ise hacim açısından ondan ayrılmaktadır. Kazak versiyonunda kıssa kısaca anlatılmıştır. Uygur versiyonunun özelliği ise giriş kısmında kıssanın ortaya çıkışının anlatılmasıdır. Bu maksatla metinde Belh hükümdarı Malikşah (ana tarafından dedesi), annesi Melike Huban, İbrahim ibn Edhem'in eşi –Bibi Zülfiye-Ayim, oğlu Muhammedhan karakterleri yaratılmıştır. Sultan İbrahim'in vezirlerinin ismi ve yardımcıları, rehber fonksiyonunu üstlenen evliyaların isimleri yer almaktadır. Çalışmada İbrahim ibn Edhem'in hayatını ve faaliyetlerini konu alan menkıbevi anlatmalardan da

[*] *Assoc. Prof., Head of Section of Literature Studies and Linguistics, Center of Uyghur Studies Institute of Oriental Studies Named After R.B. Suleymenov, e-mail: gmolotova@mail.ru*
Orcid: 0000-0003-2182-2380

yararlanılmıştır. Ayrıca kıssanın asıl kahraman tipini daha da ayrıntılı anlatmak için yaratılan ikinci derecedeki karakterlerle birlikte esere yansıyan örf-adetler, motifler ve kullanılan tasviri unsurlar da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Elyazma, Karakter, Motif, Versiyon, Türkçe Konuşan Halklar.*

THE COMPARATIVE STUDY OF THE VERSIONS OF "QISSA-I IBRAHIM IBN ADHAM"

Abstract

The article provides a comparative analysis of three versions: Uyghur, Kazakh and Turkish. The basis for the study was the lithographic editions of two versions of the Kazakh version of "Qissa-i Ibrahim ibn Adham", the lithographic edition and the Tashkent list of the Uyghur version, as well as the critical text of two lists of the manuscript of "Ibrahim Edhem Destanı" of the Turkish version. In the process of work, it was established that the Turkish and Kazakh versions were created by poetry, the Uyghur version – traditionally by alternating poetic and prose narrative. The Uyghur version consists of 84 fols (lithographic edition – 151 pages) and differs in volume from the Kazakh and Turkish versions. The Kazakh version is characteristic in the brevity of the narrative. The Uyghur version is also distinguished by the fact that in the beginning there is data on its origin. For this, storyteller created the image of the ruler of Balkh Malik-shah – maternal grandfather, Princess Malik Khuban, Ibrahim ibn Adham's spouse – Bibi Zulfiya-ayim, son – Muhammad-khan. The names of the viziers of Sultan Ibrahim, saints who performed the function of assistants, mentors, were clarified. The circle of study additionally involves hagiographic works, which include the life activity of Ibrahim ibn Adham. Along with the image of the main character of the narrative and additional images that complement it, the article considers certain aspects of ritual culture, motives, and visual and expressive means used in the source being studied.

Keywords: *Manuscript, Image, Motive, Version, Turkic-Speaking Peoples.*

Уйғур хәлқиниң мәдәнийитидә қиссәләрниң яритилиш әнъәниси узақ тарихқа егә. Қиссәләр һәм язма әдәбиятта, һәм еғиз әдәбиятта можут. Ислам динини қобул қилиш билән уйғур әдәбиятида пәйғәмбәрләр, әвлиялар һәққидә әсәрләр яритилишқа башлиди. XIV әсирдә йезилған Нәсир әд-дин Рәбғузийниң «Қиссәсул әнбия» әмгиги сөзимизгә дәлилдур. «Тәзкирә»ләрдә әвлия-шәйхлар һәққидә мәлуматлар берилгән болуп, Ибраһим ибн Әдһәмниң һаяти вә паалийити һәққидә мәлуматлар һәм уларға киргүзүлгән. Шәйх Фәрид әд-дин Аттар Нишапурийниң «Тәзкирәт-ул әвлия'» әмгигиниң он биринчи баби Ибраһим ибн Әдһәмниң һаяти вә паалийитигә беғишланған (Аттар, 1379-h.). Мәзкүр «Тәзкирә»ниң уйғур тилиға тәрҗимиси Шаһ Дәрвиш бин 'Әли Шаһниң қәлимигә мәнсуп болуп, 929/1522-23-ж. әмәлгә ашурулған. У «Тәрҗумә-йи Тәзкират ул-әвлия'» дәп аталған вә швед алими Гуннар Яррингниң коллекциясида сақланмақта. Мәзкүр тәрҗүмә қолязмисиниң йәнә бир нусхиси Британ Музейи фондида сақланмақта.

Хәлиқ дастанчилири тәрипидинму қиссәләр вужутқа кәлтүрүлгән. Дәсләпки сопилардин болған Ибраһим ибн Әдһәм һәққидә қиссәләрниң вужутқа келиши ислам дининиң кәң тарқилиши билән зич мунасивәтликтур. Мәзкүр қиссә «XVIII-XIX әсирләрдики сопилар шеирийити Мәркизий Азия хәлиқлири мәдәнийитидики умумийилиқ феномени ретидә» (2015-2017), «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» – Мәркизий Азия хәлиқлириниң роһаний мәдәнийити бойичә мәнбә (2021) намлиқ илмий тәтқиқат проектлири чәмбиридә үгинилди. Иш җәриянида Россия, Өзбәкистан, Түркийә вә ХХЖ ШУАРдики қолязмилар фондлирида сақлиниватқан бир нәччә нусхилар ениқланди. Шуниң билән бир қатар, XIX әсирниң ахири вә XX әсирниң

бешида йоруқ көргән литографиялик нәширләрму үгинилди. Мәзкүр литографиялик нәширләр Алмутиниң икки чоң китапханилириниң фондида сақланмақта. Ениқланған үч мәтинниң иккиси қазақ версиясиниң вариантлири болуп, бири– уйғур версиясидур. Шуни ейтиш керәкки, китапханиниң каталогида тили «өзбәкчә» – дәп көрситилгән, амма мәтинни оқуп чиқип, униң уйғурчә екәнлигини ениқлидуқ. Уйғур, қазақ вә түрк версиялири селиштурма тәтқиқ қилинди. Нәтиҗилири һәққидә төвәндә тохтилип өтимиз.

«Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» Қолязмилириниң Нусхилири

Ейтилип өткәндәк, Россия қолязмилар фондида «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» қолязмисиниң бир нәччә нусхиси сақланмақта. Улар һәққидә мәлумат Л.В. Дмитриева тәрипидин түзүлгән «Россия Пәнләр Академияси Шәриқшунаслиқ институтиниң түркий қолязмилири каталоги»да көрситилиду (Дмитриева, 2002: 375): «Султан Ибраһимниң һекайәти» дәп аталған болуп, 15 ($1^{а}$–$15^{б}$) варақтин ибарәт B 2031 шифри билән сақланмақта. 1250/1834-35-жили оттуразия қәғизигә нәтә‘лиқ хети билән көчүрүлгән. B 2157 шифри билән сақлиниватқан нусха болса, 16 ($1^{б}$–$16^{б}$) варақтин ибарәт болуп, 1300/1882-83-жили көчүрулгән. Дефекти: ахирқи 5-6 варақ йоқ. C 1618 шифрлиқ нусха XVIII әсиргә аит. Һәҗими кичигирәк, йәни 12 варақ ($1^{б}$–$12^{б}$). C 2413 шифрлиқ нусха һәҗиминиң чоңлиғи билән пәриқлиниду, йәни 101 варақтин ($1^{а}$–$101^{а}$) ибарәт. У XIX әсиргә аит.

ХХЖ ШУАРдиму «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» қолязмисиниң икки нусхиси барлиғи ениқланди. Улар «Уйғур, өзбәк, татар қәдимки әсәрләр тизимлиги»дә (Уйғур, 1988) көрситилгән: биринчи нусха «Ибраһим Әдһәм» дәп аталған болуп, ХҚQ 373 шифри билән сақланмақта. Һәҗими – 148 варақ. Йәнә бир нусха – «Ибраһим Әдһәм нәсиһәтлири» нами билән ХҚQ 994 шифрда сақланмақта. Һәҗими – 120 варақ.

«Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң бир нәччә нусхиси Өзбәкистан қолязмилар фондида можут. Улар һәққидә «Өзбәкистан Пәнләр академиясиниң шәриқ қолязмилири топлими» (Собрание, 1964) намда нәшир етилгән он бир томлуқ каталогта йезилған. Җәми сани – сәккиз нусха һәққидә сөз болған. Палеографиялик тәтқиқат нәтиҗисидә 4035/I инвентарлиқ номер билән сақлиниватқан нусха конирақ екәнлиги ениқланған вә у XIX әсирниң биринчи йеримиға тәәллуқ. У шунлақла Өзбәкистан қолязмилар фондида сақлиниватқан нусхиларниң әң толуғи болуп һесаплиниду. Тәтқиқат объекти сүпитидә мошу нусхиниң көчүрмиси пайдилинилди. Мәзкүр мәнбә һәққидә тохтилип өтәйли: қолязминиң бу нусхиси 84 бәттин ибарәт болуп, әндазиси 15,5 х 26 см., һәр бир вариғи 13 қурлуқ. Мәтинниң асасий қисми қара сия билән, әнди айрим сөзләр, айәтләр, бәйтләр вә шәхсий исимлардин «Султан Ибраһим» қизил рәң билән йезилған. Нәмлик тәсиридин айрим қурлар яки сөзләр сугушуп кәткән. Уларниң һәммисини оқуш қийинчилиқ туғдуриду. Қолязма оттураазиялик йоған *нәстәлиқ* хетида, қоқәнд қәғизигә йезилған. Бу нусхиға айрим дефектлар хас: дәсләпки варақлиридин бир нәччиси йоқилип кәткән, 2 варақ ахириға чаплап қоюлған (209, 210-варақлар). *Кустод*қа қариғанда, $69^{б}$ вә $70^{а}$ варақлири арисида варақлар йетишмәйду. Әнди реставрациядин кейин түплигәндә, 25 вә 26 варақларниң орни алмишип кәткән. № 4035/I инвентарлиқ номердики нусхиниң муәллипи вә көчәргән каллиграфниң исми көрситилмигән. Мәтин нәзмий вә нәсрий қурларниң новәтлишиши билән түзүлгән. 2015-жили проект бойичә методологиялик семинар өткүзүп, францияллик алим Франсис Ришарниң мәслиһитини елишқа муйәссәр болдуқ. Мәнбәшунас Франсис Ришарниң чүшәндүрүшигә қариғанда, айрим нәзмий баянлар бухар стили билән безәлгән. Мәтин парс тилида үч булуңлуқ шәкилдә берилгән нәзмий қурлар билән аяқлишиду.

Уйғур вә Қазақ Версиялириниң Селиштурма Анализи

Алмутиниң чоң китапханилиридин болған «Миллий китапхана»ниң вә «Ғылым ордасы»ға қарашлиқ «Мәркизий илмий китапхана»ниң қедимий китаплар фондида «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң литографиялик нәширлири сақлинип келиватиду. Уларниң иккиси қазақ версиясиниң вариантлири болуп, бири – уйғур версиясидур. Қазақ версиясиниң бир варианти Тилеке Тилемесулыниң қәлимигә мәнсуп.

Тилеке Тилемесулыға мәнсуп «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» 23 бәттин ибарәт болуп, 1908-жили Қазанда елан қилинған (Тилемесулы, 1908). «Қиссә» һакимниң пәрзәнтсизлиги мотивидин башлиниду. Амма һакимниң исми вә елиниң нами аталмайду. Муәллип өз баянатини көплигән хәлиқләр дастанлирида мәжут болған падишаһниң пәрзәнсизликтин тартқан азаплири, қайғу-һәсрәтлири мотивидин башлайду. Муқәддәс жайларда Аллаһқа мураҗиәт қилип, сәдәқиләр берилгәндин кейин қизи Гүлназниң туғулғанлиғи, у қизниң җәннәт һурлириға охшаш гөзәллиги тилға елиниду. Мәтинниң бесимирақ қисмида қизниң исми «Гүлназинун» дәп атилип кетиду.

Тилеке Тилемесулыниң вариантида һакимниң қизи үчүн гөһәрдин алаһидә сарай салғанлиғи тәкитләнгән, амма бу мотив кәң түрдә ечилмиған. Қисқичә Гүлназинунниң ағриққа муптилла болуп өлүп кетиши, униң қайта тирилиши вә Әдһәм билән сөһбити тәсвирлиниду. Әдһәмниң мәликә гөриниң йенида пәйда болуш сәвәви ечилмиған. Әдһәм қизниң гөрдин чиқишиға ярдәм қилғанлиғи вә Гүлназинун кәфәнидин өзигә кийим тикип, андин некаһ қилғанлиғи баян етилиду. Шундақла қисқичә Гүлназинун билән Әдһәмниң оғли туғулғанлиғи вә униңға «Ибраһим» дәп исим қойғанлиғи ейтилиду:

Бір Аллаһ падшаһ қызына нәсіб етті

Бойына Гүлназінунның фәрзент бітді

Шадлануб фәрзәндіне екі ғәріб

Балаға Ибраһім деб есім қойды

Ибраһимниң һәрбий жүрүшләрни уюштуруп, кәң территорияларни ишғал қилғанлиғи вә адил башқурғанлиғи һәққидә икки қурда баян қилиду:

Ибраһім қолына алған Қытай

Һінд һәр журтқа һакім қілған

Ибраһимниң һакимдарлиқ қилған дәври һәққидә башқа тохталмайду. Тилеке Тилемесулы дәрру Ибраһимниң оға чиққанлиғи вә бу вақитта учрашқан қулан билән болған сөһбәт униңға чоңқур тәсир йәткүзгәнлиги гәвдиләндүрүлиду. Сарийиға қайтип кәлгән Ибраһим ғайибтин аңланған: «*Саңа йезилған йол билән меңиватамсән*» – дегән соалдин кейин өзини Һәқ йолиға беғишлаш қарарини қобул қилиду. Тәхттин ваз кечип Мәккигә зияләткә атлиниду. Муәллип Ибраһимниң чин ихласи билән Һәқ йолиға турған бәндә екәнлигини көрситиш нийитидә Ибраһимниң һәр қәдимидә икки рәкʻәт намаз оқуп, зикр вә тәсбиһни тилидин чүшәрмәй тәкрарлиши, қийинчилиқларға бәрдашлиқ берип, қойған мәхситигә йәткәнлигини тәкитләйду. Шуни ейтиш лазимки, уйғур версиясидиму Султан Ибраһимниң хулқидики бу хисләтләрни яқин көрситип берәлигән. Тилеке Тилемесулыниң варианти атисини көрүш үчүн Мәккигә кәлгән оғлиниң өлүми, оғлидин кейин Ибраһим өзиниңму дуниядин өткәнлигини баянлаш билән тамамлиниду.

Қазақ версиясиниң иккинчи варианти Молла Ақылбек бин Сабалниң қәлимигә мәнсуп болуп, муәллипниң ейтишичә, ноғай тилида мәжут болған нәсрий мәтинни нәзмий йоллар билән баянлиған. «Ибраһим Әдһәмниң қиссәсідур» намлиқ бу мәтинниң литографиялик нәшири 1911-жили Қазан шәһиридә йоруқ көргән. Молла Ақылбек бин Сабалниң йезишичә, өз «Қиссә»сини 1911-жили 22-январьда түгәткән (Сабал,1911: 2).

Ақылбек бин Сабалниң мәтини мәзкүр «Қиссә»ни йезиш мәхситини изһар қилиш билән башлиниду. Униң тәкитлишичә, Һәққ йолиға өзини беғишлиған инсанлар һәққидә әмгәкләрни йезип әвладлириға қалдурушни арман қилған. Тилеке Тилемесулының варианти билән селиштурғанда, Ақылбек бин Сабал вақиә йүз бериватқан йәрниң намини атап өткән, йәни Бәлх шәһири. Мәзкүр мәтин бойичә, дунияға исми тонулған Бәлх һакиминиң оғли болмиған, пәқәт «*җәннәт һурлириға охшиған*» қизила болған. Амма уму туюқсиз өлүп кетиду. Һакимниң қизи билән Әдһәмниң сөһбити Тилеке Тилемесулының вариантидин пәриқлиниду. Ақылбек бин Сабалниң вариантида, Әдһәм – қәбирстанлиқни арилап, бақилиққа өткәнләрниң роһиға атап дуа оқуп жүргән сопи. Мәликиниң үнини аңлап, «*Дуаға муһтаж болған мусулман чақириватиду*» – дәп ойлайду. Бу эпизод арқилиқ Әдһәм билән мәликиниң учришишини айдиңлаштуриду. Қазақ версиясиниң иккила вариантиға ихчамлиқ хас. Шуңлашқа Ақылбек бин Сабалниң «Қиссә»си 19 бәтин ибарәт вә Тилеке Тилемесулының вариантиға охшаш вақиәлик наһайити қисқичә баянлиниду. Қазақ версиясиниң һәр икки вариантида Ибраһим ибн Әдһәмниң аялиниң вә оғлиниң исми аталмайду. Мәзкүр мәтинләр нәзмий йоллар билән йезилған.

Тилеке Тилемесулының қәлимигә мәнсуп болған «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» уйғур версияси билән көп охшашлиқларға егә. Уйғур версиясиниң һәҗими 151 бәт, Ташкәнттә 1904-жили йоруқ көргән (Китаб-и қиссә, 1904). «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»дә Ибраһим ибн Әдһәмниң вақиәлиги баянидин кейин қисқичә үч мәтин орун алған: Һәзрәти Ибраһимниң өлүми һәққидә баян қилидиған «Қиссә», Муһәммәд пәйғәмбәрниң дуниядин өтүши һәққидики «Қиссә» вә Муһәммәд пәйғәмбәрниң қизи Фатиманиң бақиға өтүши һәққидики «Қиссә». Бу қисқа-қисқа түзүлгән «Қиссә»ләр киргүзгәнликтин литографиялик нәшир «Китаб-и қиссә-и Ибраһим бин Әдһәм Рәһмәтулла Әләйһ қиссә-и вафати Ибраһим бин Һәзрәт» нами билән аталған. Бу йәрдә Ибраһим ибн Әдһәм һәққидики мәтин билән бирликтә қисқичә йәнә үч «Қиссә»ниң орун алғанлиғи түпәйли мошу нам билән аталған болса керәк, әтималим.

«Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» қолязмисиниң ташкәнт нусхиси вә уйғур версиясиниң литографиялик нәшри наһайити охшаш. Мәзкүр мәтинләр вақиә нәзмий вә нәсрий йоллар билән баян етилгән. Қазақ версиясидин пәриқлири көп. Мәсилән, әл һакими – Малик-шаһ, давран сүргән йери – Бәлх атилип өтиду. Униңдин сирт пәрзәнтсизлик дәрдидин азап чекиватқан Малик шаһниң йешиму көрситилгән: «*Малик шаһниң ниччә йиллар давран сүрүп йаши қирққа йәтти һеч фәрзәнт йүзини көрмәди*». Мәтин бойичә, Малик шаһ Аллаһтин оғул пәрзәнт несип қилишини тиләйду вә қириқ бәш яшқа киргәндә, қиз пәрзәнт көриду. Униң исмини «Мәликә Хубан» қойиду. Андин кейин мәтиндә Бәлхкә Әдһәмниң кәлгәнлиги вә мәликини тәссәдупи көрүп қелип, ашиқ болғанлиғи баянлиниду. Бу йәрдә чөчәкләргә хас мотивтин орунлуқ пайдилинилған: шәһәр аһалиси жүгүришип берип, мөкиниду. Әдһәм бу әһвални чүшәнмәй, немишкә мундақ қиливатқанлиғини сорайду. Бирси мәликә йолдин өткәндә, һеч ким уни көрмәслиги керәк, әкси һалда униң җазалинидиғанлиғини ейтиду. Әдһәм мәликини бир көрүштин ашиқ болиду. Көрүп туримизки, бу мәнъийликни бузуш мотиви. Мәнъийликни бузған Әдһәм муһәббәт дәрдидин азап чекиду.

Бу мәтиндә шундақла, әлчилик вә Әдһәмниң қийин синақтин өтүш мотиви орун алған. Баян қилинишичә, йәттә жил дәрт тартқан Әдһәм Мәлик шаһниң алдиға берип, мәликигә болған һис-туйғулирини изһар қилишқа бәл бағлайду. Мәлик шаһниң вәзири шәриәт бойичә ресидә болған қизға киргән әлчиниң сөзини рәт қилмаслиғини ейтип, амма униңға еғир вәзипә йүкләшни нәсиһәт қилиду, йәни «Дәрия-йи шор»ниң тегидики «*шамʻи чирағ*» дәп атилидиған гөһәрни елип келишни буйруйду. Жуқурида ейтип өткинимиздәк, қазақ версиясида Гүлназинунниң тәссәдупи ағриғи вә өлүми қисқичә ейтилиду, амма қандақ сәвәп билән йүз бәргәнлиги ечип берилмигән. Уйғур версиясида болса, мәликиниң өлүми төвәндикичә чүшәндүрилиду: Әдһәм қириқ күн йол меңип, «Дәрия-йи шор»ға йетип бариду. «*Шамʻи чирағ*» гөһирини елиш үчүн деңиз сүйини елип төкүшкә киришиду. Буни көргән деңиз турғунлири «*адим-и аб*»лар падишаһиға берип, бир адәм деңиз сүйини ташқириға төкүватқанлиғини ейтиду. Деңиз падишаһи Әдһәм билән болған сөһбәттин, униң қайтмас ирадә егиси екәнлигини байқап, төрт йүз «*адим-и аб*»ға гөһәр әкелип, Әдһәмгә беришни буйруйду. Бу эпизодта «деңиз падишаһиниң ярдими» мотиви ярқин көрүнүп туриду. Әдһәм Мәлик шаһқа гөһәрдин бир данисини бәргәндә, вәзир дәрвиш падишаһниң қизиға лайиқ әмәс дегән пикирдә болғанлиқтин, «*Падишаһ ғәзнисидин оғурлиқ қилдиң*» – дәп гунаһ артиду. Ғәзәпләнгән Әдһәм Аллаһқа буларниң җазасини беришини өтүнүп, өзи сәһраға кетиду. Бир чәшминиң йенида тохтап, намаз өтимәкчи болғанда, Бәлхтин кәлгән карвандин мәликиниң өлүми һәққидә аңлайду.

Мәтинниң бу қисмида қайта тирилиш мотиви һәм орун алған: Әдһәм Аллаһқа мураҗиәт қилип, Мәликә Хубанни һаятқа қайтурушини сорайду. Аллаһниң пәрмани бойичә, Һәзрәт-и Ильяс Мәликә Хубанни тирилдүриду. Мәзкүр мотив хәлиқ дастанлирида учришиду. Мәсилән, «Боз-Көрпәш вә Қарасач-айим» дастанида Қарасач-айим парә-парә қилип чепилған Боз-Көрпәш батурниң тенини кигизгә орап, Аллаһтин уни тирилдүришини өтиниду. Униң үчүн батурниң тенини өз дүмбисидә көтүрүп, булақниң әтрапини қириқ мәртә айлинишни вәдә қилиду. Көрүп туримизки, мәддаһлар тәрипидин қайта тирилиш мотивиниң һәр хил вариантлири қоллинилған. «Қиссә»дә мәликиниң қайта тирилиши мотивидин кейин Әдһәм билән Мәликә Хубанниң дидарлишиши әкис етилгән. Уларниң сөһбити арқилиқ гәвдиләндүрүлгән образларниң пак әхлақи ечип берилгән. Мәликиниң қайта тирилиши, Әдһәм билән Мәликә Хубанниң өйлиниши, оғли Ибраһимниң туғулуши вә ата-аниси билән қайта көрүшиши «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» қолязмисиниң ташкәнт нусхиси вә литографиялик нәширдә кәң әкис әттүрүлгән. Мәтиндә баян қилинишичә, Мәлик шаһ вәзирлирини чақирип, нәвриси Ибраһим Бәлх тәхтиниң вариси екәнлигини елан қилиду. Мәлик шаһ узун жиллар һакимдарлиқ қилип, дунияддин өткәндин кейин, униң вәсийити бойичә, он төрт яшлиқ Ибраһимни Бәлх тәхтигә олтарғузиду. Мәтинниң мошу қисмидин башлап Ибраһимниң исми «султан» унвани билән берилиду. Бу эпизодлар қазақ версиясида йоқ.

Ибраһимниң обризини тәсвирләштә Бәлхкә һаким болуштин бурунму, тәхттин ваз кәчкәндин кейинму диний адәм болғанлиғи тәкитлиниду. Мәсилән, Ибраһим ибн Әдһәм тәхткә олтириштин илгири кечиләр ухлимай, намаз өтигәнлиги, тилида зикр вә тәсбиһ болғанлиғини, көплигән қери, кор вә житимларға ярдәм бәргәнлиги, сәдәқиләрни тарқатқанлиғи тәкитлиниду. Һәқ йолида меңишқа ихтияр қилғандин кейин һәм шу һаләттә яшайду: Мәккигә йәттә жил пиядә, һәмраһсиз, һәр қәдәмдә икки рәкʻәт намаз оқуп, зикр вә тәсбиһни тилидин чүшәрмәй маңиду. Мәккигә кәлгәндин кейин сәһрадин отун әкелип сетип, пулиға нан сетивелип, тул аялларға, житимларға вә дәрвишләргә тарқитишқа адәтләнгән. Булар арқилиқ Ибраһим ибн Әдһәмниң обризини ярқин ечип берәлигән.

Мәтиндә Ибраһим ибн Әдһәмгә мәнсуп болған кераметләрму тәсвирләнгән. Мәсилән: 1) белиқларға пәрман қилиши – кәйнидин издәп кәлгән вәзирлири униңға нийитидин қайтип, Бәлхкә кетишини илтимас қилиду. У чәшмигә қолидики жиңнини ташлап, уни елип беришни буйруйду вә бу ишни әмәлгә ашурса, Бәлхкә улар билән кетидиғанлиғини ейтиду. Амма Султан Ибраһимниң бу шәртини вәзирлири орунлалмайду. Шу вақитта у белиқларға буйруқ бериду. Бир белиқ султанниң жиңнисини су тегидин тепип әкелиду. 2) Назу-немәт толған дәстихан пәйда қилиш: Мәккә-Мәдинигә зиярәт қилған бир нәччә һаҗи карамитини көрситиш нийитидә новәтлишип дәстихан пәйда қилиду. Султан Ибраһимға новәт кәлгәндә, у көзини жумуп, Пәрвәрдигарға мураҗиәт қилғанда, һәр хил назу-немәтләр толған икки йүз қириқ дәстихан пәйда болиду. Һаҗилар соал қойғанда, «*Ибраһим султан тәхтидин ваз кәчти, у күнигә икки йүз қириқ дәстихан йейип сәдәқә қилған*» – дәп ғәйбтин жавап келиду. Бу эпизод арқилиқ дастанчи берилгән сәдәқә совапчилиққа йетиштуридиғанлиғини тәкитләп өтиду. Шуни ейтиш лазимки, Шаһ Дәрвиш бин ‘Әли Шаһниң жуқурида атилип өткән «Тәрҗумә-йи Тәзкират-ул әвлия'» әмгигиниң 8-баби «Зикр-и Ибраһим Әдһәм Рәһмәтулла әләйһ» – дәп аталған болуп, 18 варақтин ибарәт. Мәзкүр мәнбәдә Ибраһим Әдһәмниң белиқларға пәрмани бир аз башқичә вәзийәттә ечилип берилгән: Ибраһим ибн Әдһәмдин «*Тәхттин ваз кечип, қандақ байлиқ таптиң*» – дәп сориғанда,у ишарәт қилиду вә белиқлар су астидин бирдин алтун жиңнә елип чиқиду, Ибраһим уларға «*өз жиңнәмни елип келиңлар*» – дәп буйриғанда, бир белиқ аддий жиңнисини елип чиқиду (Тәрҗумә-йи Тәзкират-ул, 177-варақ). Көрүп туримизки, мәнбәләрдә Ибраһим ибн Әдһәмгә хас карамәтләр һәр хил баян етилгән.

«Қиссә»ниң уйғур версиясида Муһәммәд ханниң атисини издиши һәм тәпсилий берилгән. Бу йәрдә һейт мәйрими вақтида йеқинлириниң қәбрини зиярәт қилиш вә чирақ йеқиш адәтлири өз әксини тапқан. Бу Мәркизий Азия хәлиқлири мәдәнийитидики бир адәтниң көрүнишидур. Мәзкүр ареалда атәш (аял) илаһиға ибадәт қилиш мәвжут болғанлиғи һәққидә Р.Р. Рахимов өзиниң «Мәркизий Азия: дунияға көзқараш системиси вә униң иҗтимаий һәққанийлиққа тәсири» мақалисида ечип бәргән. Биби Зумруд мазаридики чирақ-хана XVI-XVII әсирләрдин сақлинип қалған мәсҗидниң хәрабатида орунлашқанлиғини ейтип келип, бу муқәддәс җайға пәқәт аяллар келип чирақ яндуруп, мураҗиәт қилғанлиғини тәкитләйду (Рахимов, 2002:326). Бу йәрдә алим «йеқилған чирақниң исидин әвлиялар роһлири озуқландурилиду» – дегән көзқарашниң келиплашқанлиғини атап өтиду. Р.Р. Рахимов мәрмәрдин ясалған чирақ-ханилар әвлиялар мазарида мәвжут болуп, улар қурулуши җәһәттин қедимий иранлиқларниң атәшгаһлириниң шәклини тәкрарлайдиғанлиғи һәққидә пикир изһар қилған (Рахимов, 2006: 325). Тәтқиқатчиларниң пикригә асасланған һалда, «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» мәтинидә орун алған һейт мәзгилидә қәбргаһта чирақ яндуруш адити Мәркизий Азия хәлиқлириниң мәдәнийитидики ислам динини қобул қилиштин илгәрки итаәт қилған зороастризмниң айрим көрүнүшлириниң сақлинип қалғанлиғини әскә елип олтуруп, шу адәт өз әксини тапқан болуши мүмкин дегән пикирни оттуриға қойимиз.

«Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң уйғур версиясида баянлинишичә, Муһәммәд хан он бәш яшқа кәлгәндә атиси Ибраһимниң тириклиги вә униң Мәккидә екәнлигини аңлайду. Мәтиндә Муһәммәд хан аниси Биби Зулфийә-айим билән хошлишип йолға сәпәргә атлиниши, йолда тартқан азаплириға кәң тохталған. Дәсләпки сопилар көзқариши бойичә, Һәққ йолиға өзини беғишлиған инсан аяли, пәрзәнтлиригә болған һис-туйғулиридин айрилиши керәк. Шуңлашқа, Муһәммәд хан билән учришип, сөһбәтлишип олтарған Султан Ибраһимға ғайибтин аваз келиду вә оғлидин кечаламду, шу һәққидә соал қоюлиду. Оғлидин кечидиғанлиғини изһар қилғанда, Әзрайил келип Муһәммәд ханниң җенини алиду. Һәққ йолида маңғанларға

хас бу алаһидилик Шаһ Дәрвиш бин ‘Әли Шаһниң жуқурида аталған әмгигидә тәпсилий айдиңлаштурулған. «Тәрҗумә-и Тәзкират-ул әвлия’»да баянлинишичә, Ибраһим Әдһәм оғлини бир көрүштин тонуйду, һәтта Бәлхниң әтрапида аяли вә оғли билән учришиду. Ғәйбтин кәлгән нидаға җавабән оғлидин кәчкәнлигини ейтиду. Шуни ейтиш керәкки, Шаһ Дәрвиш бин ‘Әли Шаһниң тәрҗумисидә Ибраһим ибн Әдһәмниң тәхтни тәрк әткән вақтидин башлап һаяти вә паалийитигә диққәт бөлүнгән. Атиси Әдһәмниң сәргүзәштилири, Ибраһимниң тәхткә олтуруши вә шаһлиқ дәври диққәттин сирт қалған. Һәқ йолида маңған инсанниң аял вә пәрзәнтлиридин ваз кечип пәқәт Аллаһқа ибадәт билән мәшхул болуши шәрт екәнлигигә тохталған.

«Қиссә»дә баянлинишичә, оғлиниң өлүмидин кейин Султан Ибраһим ғарда яшашқа қарар қилиду вә бир жилдин кейин дунияддин өтиду. Тәкшүрәш объекти болған мәтиндә Һәзрәт-и Хизрниң ярдәм қилиши мотиви орун алған. Оғлидин һеч хәвәр болмиғандин кейин, Биби Зулфийә-айим Муһәммәд ханни издәп йолға чиқиду. Еғирчилиққа дучар болғанда, Аллаһқа ярдәм сорап мураҗиәт қилиду. Аллаһниң пәрмани бойичә, Һәзрәт-и Хизр пәйда болуп, Биби Зулфийә-айимни Султан Ибраһимниң дәпин рәсими өткүзүливатқан йәргә елип келиду. Бу дәртни көтирәлмигән Биби Зулфийә-айим оғли вә Султан Ибраһимниң қәбри оттурисида җан тәслим қилиду (Қиссә, 84[a] в.). Мәтинниң хатимисигә чүш арқилиқ хәвәр бериш мотиви киргүзүлгән. Султан Ибраһимниң муридлириниң биригә чүш арқилиқ Һәққ йолида маңғанлиғи үчүн җәннәттин орун берилгәнлигини изһар қилиниду.

Түрк вә Уйғур Версиялириниң Селиштурма Анализи

«Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң түрк версияси үстидин Түркийә тәтқиқатчилири көп ишлар елип бармақта. Түрк версиясиниң бир нәччә нусхилири можут. Қолязминиң бир нусхиси Топкапы сарайи музейиниң китапханисида, иккинчиси Бурса Генел китапханисида сақланмақта. Уларниң критик мәтини алим Нурҗан Өзнал Гүдәр тәрипидин нәшир етилгән (Нуржан, 2011: 9). Әмгәкниң киришмә қисмида Түркийәдә можут болған Ибраһим ибн Әдһәм һәққидики мәтинләр ейтилип өткән. «Қиссә»ниң Топкапы вә Бурсада сақлиниватқан нусхиларниң мәтини билән тонушқанда, уйғур версиясидин көп айримчилиқлар можут екәнлилигә көз йәткүздуқ. Биринчидин, вақиәлик нәзмий түрдә баян қилинған. Һәҗим җәһәттин уйғур версиясидин азирақ. Мәтин бәйтләр билән берилгән. Ибраһим Едһем оғлиниң атисиға болған мураҗиити (йәттә төртлүк), Ибраһимниң оғли өлүмигә мунасивәтлик ейтқан мәрсийәси (он икки төртлүк) төртлүкләр арқилиқ изһарланған. Түрк версиясида атиси Едһемниң муһәббити, мәликигә өйлиниши вә Ибраһимниң туғулуши муәллип диққитидин сирт қалған.

Мәтин әнъәнә бойичә, Аллаһқа, пәйғәмбәр Муһәммәдкә мәдһтләр ейтилған. Андин кейин даңқи шәриқтин ғәрипкичә мәшһур болған Ибраһим Хорасанда падишаһлиқ қилғанлиғини баян етиду. Тәхттин ваз кечиши һәм башқичәрәк берилгән: падишаһ тәхттә ипәк йотқанларда йетип, чүш көриду. Там үстидә төгә издигән төгичи билән болған сөһбәт Ибраһимни чоңқур ойға салғанлиғи чүш арқилиқ ечип берилгән, йәни төгичигә қойған Ибраһимниң: «Там төписидә төгә издәш әқилдин азғанлиқ әмәсму» – дегән соалиға у: «Мениң бу йәрдә төгә издишим, сениң Тәңри қулимән дегиниңгә охшаш» – дәп җавап бериду. Мундақ диалог уйғур версиясида башқичәрәк берилиду. Там үстидә төгә издигән инсан ‘Араби исми билән атилиду. Бу йәрдә оттура әсирләрдә мусулман дуниясиға мәшһур болған Муһий әд-дин ибн ‘Арабиниң (1165-1240) обризи киргүзүлгән дәп ойлаймиз. Түрк версиясиниң йәнә бир пәрқи – мәтиндә Һәзрәт-и Хизр Ильяс обризи гәвдиләндүрүлгән. Падишаһниң тәхттин ваз кечишигә түрткә болған иккинчи сәвәп – Хизр Ильяс билән болған сөһбәттур. Тәхтни тәрк әйләп, пиядә Мәккигә зиярәткә кетишкә үчинчи сәвәп – овға чиққан вақиттики

учрашқан кейикниң сөзи. Түрк вә уйғур версиялиригә хас охшашлиқ: ов олаш вә мошу вақитта тилға кәлгән җанивар билән болған учришиштин кейин пани дунияниң ләззитидин кәчкәнлиги баянлиниду. Бир тәрәптин, уйғур версиясидин қарар қобул қилишқа сәвәп болған вақиәләр мотиви башқичәрәк берилгән болса, иккинчи тәрәптин, тилға кәлгән җанивар –кейик екәнлиги тәкитлиниду. Түрк версияси бойичә, кейик тилға кәлгәндә, Ибраһим Едһем аттин чүшүп, һошидин кетиду. Униң ети болса, сарайға егисисиз қайтип келиду вә һәммиси падишаһниң йоқилип кәткәнлигини чүшиниду. Ибраһим пиядә зиярәткә маңиду. Чөлдә учрашқан қол астидики қулни азат қилип, кийимини тегишиду. Бу эпизодлар уйғур нусхисидин бир аз пәриқлиниду. Көрүп туримизки, уйғур версиясида Әдһәмниң Бәлхкә келиши, униң мәликигә ашиқ болуши вә синақтин өтүши, мәликигә өйлиниши қатарлиқ вақиәликләрни әкис әттүргән киришмә қисим түрк версиясида йоқ. Асасән Ибраһим Едһемниң тәхтни тәрк етиш вақиәсигә диққәт бөлүнгән.

Уйғур версиясида Султан Ибраһимниң оғли Муһәммәд хан атиси Мәккигә кәткәндин кейин дунияға кәлгән вә атиси һәққидә он бәш яшқа киргәндә аңлиған болса, түрк версиясида у оғли сәккиз айлиқ вақитта Мәккигә атлиниду, оғли кичигидин тәхткә олтириду, он сәккиз яшқа киргәндә бир һаҗидин атиси Мәккидә екәнлиги һәққидә дәрәк алиду. Уйғур версиясида Султан Ибраһим сәһрадин отун әкелип, уни сетип, пулиға нан елип тулларға, житимларға вә дәрвишләргә бөлүп бәрсә, түрк версиясида Ибраһим отунни тағдин әкелип, уни сетип, пулини дәрвишләргә бериду. Оғлини көргән Ибраһим уни дәрру тонуйду. Амма Һәққ йолида маңған инсан Аллаһқа: «*йә мениң, йә оғлумниң җенини ал*» – дәп мураҗиәт қилиду. Мәтин атиниң оғлиға ейтқан мәрсийәси билән тамамлиниду (Нурҗан, 2011:51). Түрк версиясида оғлиниң исми аталмайду, амма униң җаһанда тәңдиши йоқ палван екәнлиги тилға елиниду (Нурҗан, 2011: 35):

On sekiz yaşına girdi pehlüvān

Misli yoğ-idi cihanda ol zamān.

Уйғур версиясида Муһәммәд ханниң тәхткә олтарғанлиғи һәққидә баян йоқ вә палванлиқ алаһидиликлири дастанчи диққитидин сирт қалған. Сәвәви мәтин бойичә, Муһәммәд хан яш җәһәттин кичигирәк. Түрк версиясида Ибраһим Едһем оғлиниң исми аталмайду. Һәр икки версияда Ибраһим ибн Әдһәмгә аит болған диндарлиқ охшаш тәсвирлиниду: кечилири уйқа көрмәй, намаз оқуш, зикр билән мәшхул болиду:

Bunca yıl doyunca taʻam yemedi

Uyḳu içün ol yire baş ḳomadı (Нурҗан, 2011: 41).

Түрк версиясида Ибраһим Едһемниң карамәтлиригә диққәт бөлүнмигән. Вариантлирида атиси Әдһәмгә мунасип айрим эпизодлар Ибраһим Едһем һаятиға алмаштурулған. Мәсилән, Мәккигә болған йолида бир сарайға дуч келиду. Униң киришида «*һәр кишиниң тилиги болур*» – дегән йезиқни көрүп, күлүмсирәп қоюп, мәликини алмақ нийитини ейтиду. Падишаһ деңизға үзигини ташлатқузуп, уни тепип келишни буйруйду. Ибраһим үч жил бойи деңизниң сүйини ташқириға төкүш билән бәнт болиду. Ибраһимниң көрситиватқан беарамлиғиға чидимиған белиқ үзүк вә қиммәт баһалиқ гөһәрләрни бериду. Униң нәтиҗисидә падишаһ қизини Ибраһимға некаһ қилиду, амма кечиси ухлимай намаз өтәш вә Қуръан оқуш билән мәшхул болуп, таң атқанда йолға раван болиду. Бу эпизодта Ибраһим үч жил бойи деңизниң сүйини төкүш арқилиқ мәликигә болған муһәббитини әмәс, бәлки Һәққә болған муһәббитиниң күчини синаш нийитидә болғанлиғи изһар етилгән. Уйғур версиясида орун алған деңиз падишаһиниң ярдими мотиви вә *адим-и аб*лар белиқ

обризи билән алмаштурулған. Түркийәдә можут болған «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң нусхилири вә уларниң үстидә елип бериливатқан тәтқиқатлар йәнә бир қетим түркий тиллиқ хәлиқләр фольклоридики умумийлиққа көз йәткүзүшкә мүмкүнчилик яритип бәрди. Айрим пәриқләр болишидин қәтъий нәзәр, үгинилгән мәтинләр ислам диниға етиқат қиливатқан хәлиқләр арисида дәсләпки сопилардин болған Ибраһим ибн Әдһәм мәшһур болғанлиғини көрситиду.

Хуласә

Мәтинләрни тәкшүрәш нәтиҗисидә, уларда можут болған пәриқләр вә охшашлиқлар ениқланди. «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң уйғурчә, қазақчә вә түркчә версиялири шуни көрситидуки, мусулман дуниясида дәсләпки сопилардин болған Ибраһим ибн Әдһәм вә башқиму пәйғәмбәр, әвлиялар һәққидә әсәрләрни яритиш әнъәниси вуҗутқа кәлгән. Улар һәҗим җәһәттин, вақиәликни ечип бериштә пәриқлиниду. Һәммә мәтинләрда айрим мотивларни охшаш пайдиланғанлиғидин қәтъий нәзәр, һәр версия өз алаһидиликлиригә егә. Мәсилән, Ибраһим ибн Әдһәмниң тәхттин ваз кечишини баянлашта һәммә версияларда оға чиққанда тилға кәлгән җанивар мотивидин орунлуқ пайдиланған. Амма бу мотивтиму һәр бир версияниң өз алаһидилиги бар. Уйғур версиясида тошқан учрашса, қазақ версиясида у қулан билән сөһбәтлишиду, түрк версиясида кейиккә дуч келиду. Әнди уйғур версиясида овдин қайтип кәлгәндә, сарай чедири үстидә төгә издигән ‘Арабиниң обризи можут болса, қазақ вә түрк версиялирида‘Арабиниң исми аталмайду. Түрк версиясида орун алған Һәзрәт-и Хизр Ильяс билән болған учришиш уйғур, қазақ версиялирида йоқ. Амма уйғур версиясида Хизр Ильяс обризи башқа бир эпизодта гәвдиләндүрүлгән, йәни у Аллаһниң пәрмани бойичә мәликини тирилдүриду. Уйғур версиясида Султан Ибраһимниң оғлиниң (Муһәммәд хан), аялиниң (Биби Зулфийә-айим) исми атилиду. Булар түрк, қазақ версиялирида йоқ. Көрситип өткинимиздәк, можут болған версияларға пәриқләр вә охшашлиқлар хас. «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм»ниң Россия, Өзбәкистан, Түркийә, ХХҖ ШУАР қолязмилар фондида сақлиниватқан нусхилар, XIX әсир – XX әсирниң башлирида йоруқ көргән литографиялик нәширләр мәзкүр әсәрниң түркий тиллиқ хәлиқләр арисида кәң тарқалған екәнлигини тәкитләйду. Болупму, XVIII-XIX әсирләрдә ислам диниға итаәт қиливатқан хәлиқләр ичидә мәшһур болған. Һәтта мундақ қиссәләрни йезиш совапчилиқ иш дегән көзқараш қелиплашқан. Хуласиләп ейтқанда, «Қиссә-и Ибраһим ибн Әдһәм» әсәри түркий тиллиқ хәлиқләр мәдәнийитидә өзигә хас тутқан орни бар әсәрдур. Мәзкүр мәнбәни үгиниш арқилиқ түркий тиллиқ хәлиқләрниң әсирләр бойи сақлинип келиватқан роһаний байлиғини яш әвладқа йәткүзүш мүмкүнчилиги пәйда болиду. Мундақ әсәрләрниң тәрбийәвий әһмийити зордур.

Пайдилинилған Әдәбият

ДМИТРИЕВА, Л. В. (2002). *Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской Академии Наук.* М.: Восточная литература.

КИТАБ-И ҚИССА-ИИБРАҺИМ БИН ӘДҺӘМ РӘҺМӘТУЛЛА АЛЛАҺ ҚИССӘ-И ВӘФАТИ ИБРАҺИМ БИН ҺӘЗРӘТ. (1904). Ташкәнт.

Молла Ақылбек бин Сабал. (1911). *Ибраһим Әдһәм уғлының қиссәсидур*. Қазан: «Бәрадаран Кәримовлар» Сода өйиниң типографияси.

ӨЗНАЛ ГҮДЕР, Нуржан. (2011). *Ибраһим Едһем Дестаны.* Конья.

ҚИССӘ-И ИБРАҺИМ ИБН ӘДҺӘМ. Қолязма. Инвентарлиқ номери 4035/I. 84 варақ.

РАХИМОВ, Р. Р. (2006). *Центральная Азия: мировоззренческие системы и их влияние на социальную реальность: Этнокультурное взаимодействие в Евразии*. М.: Наука.

Шаh Дәрвиш Бин ‘әли Шаh. (929/1522-23). *Тәрҗимә-йиТәзкират әл-әвлия’.*

СОБРАНИЕ ВОСТОЧНЫХ РУКОПИСЕЙ АН УзССР. (1964). Т. 7. Ташкент: Издательство АН УзССР.

Талиф Шайх Фарид ад-дин Аттар Нишабури (1379/1959-1960). *Тәзкирәтул әвлия’.* Тегеран.

ТӘРЖУМӘ-И ТӘЗКИРАТӘЛ-ӘВЛИЯ. Британ Музейи қолязмиси. Шифр 54/3.

Тилеке Тилемесулы. (1908). *Ибраһим бин Әдһәм қиссәси*. Қазан: «БәрадаранКәримовлар» Сода өйиниң типографияси.

УЙҒУР, ӨЗБӘК, ТАТАРҚӘДИМКИӘСӘРЛӘРТИЗИМЛИКИ. (1988). Қәшқәр: Қәшқәр уйғур нәшрияти.

Paydilinilğan Adabiyat

DMITRIEVA, L.V. (2002). K*atalog tyurkskix rukopisey Instituta vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*. M.: Vostochnaya Literatura.

KITAB-I QISSÄ-I IBRAHIM BIN ÄDÄM RÄHMÄTULLA ÄLÄYH QISSÄ-I VÄFATI IBRAHIM BIN HÄZRÄT. (1904). Taşkänt.

Molla Aqilbek bin Sabal. (1911). *Ibrahim Ädhäm Uğlınıng Qissäsidur*. Qazan: «Bäradaran Kärimovlar» Soda Öyining Tipografiyasi.

ÖZNAL GÜDER, Nurcan. (2011). *İbrahim Edhem Destanı*. Konya.

QISSÄ-I IBRAHIM IBN ÄDHÄM. Qolyazma, Inventarliqnomeri 4035/I. 84 varaq.

RAKHIMOV R. R. (2006). *Stentral’naya Aziya: mirovozzrencheskiye sistemı I ix vliyaniye na sotsial’nuyu real’nost’: Etnokul’turnoye vzaimodeystviye v Evrazii*. Moskva: Nauka.

Şah Därviş Bin Äli Şah. (929/1522-23). *Tärcima-yi Täzkirat al-avliya’.*

SOBRANIYE VOSTOCHNIX RUKOPISEY AN UZSSR. (1964). T. 7. Taşkent: Izdatel’stvo AN UzSSR.

Talif Şayx Farid ad-din Attar Nişaburi. (1379/1959-1960). *Tazkiratul Avliya’.* Tehran.

TARJIMAH-I TADHKIRAT AL-AWLIYĀ. Britan Muzeyidiki Qolyazma. – şifr 54/3.

Tileke Tilemesuli. (1908). *Ibrahim bin Ädhäm Qissäsi*. Qazan: «Bäradaran Kärimovlar» Soda Öyining Tipografiyasi.

UYĞUR, ÖZBÄK, TATAR QÄDIMKI ÄSÄRLÄR TIZIMLIGI. (1988). Qäşqär: Qäşqär Uyğur Näşriyati.